

EÖTVÖS NÉPNEVELÉSI EGYLETEI A KORABELI SAJTÓ TÜKRÉBEN (1867–1871)

Eötvös József második kultuszminisztersége kezdetén is egyik legfontosabb feladatának a népoktatás polgári átalakítását tartotta. A körülmények és a lehetőségek számba vétele után, társadalmi segítség nélkül nem bízott e feladat sikeres végrehajtásában. Mint széles látókörű gondolkodó és egyben tetteit a realitásokhoz méretező ember segítségül korának egyik, több helyen bevált lehetőségét, az *egyleti tevékenységet* próbálta felhasználni.

Ezért 1867 június 3-i keltezéssel felhívást intézett a megyék és egyházak vezetőihez népnevelési egyletek szervezése érdekében. Felhívóleveléhez mellékelte a gyakorlati megvalósításhoz segítségnek szánt „előleges tervrajz”-ot.

Az egyletektől komoly társadalmi mozgósítást, anyagi és erkölcsi támogatást remélt. Teljes meggyőződéssel hitte, hogy a népoktatást csak úgy lehet korszerűvé alakítani, ha annak formálásában maga a nép is részt vesz. „Az emberi szellem úgy egyéni létében, mint társadalmi közösségében oly önálló hatalom, amely egyedül önmunkásságával fejtheti ki erőit és képességeit. A népnek csak magának lehet önmagát művelnie” – írta.¹

Gondolata nem volt ismeretlen, hiszen a fejlődő polgári társadalmakban (Európában és Amerikában egyaránt) elfogadott és közkedvelt gyakorlat volt, hogy az állam erejét meghaladó, de kívánatos célok megvalósítására egyleteket hoztak létre. Az egyletek szervezése hazánkban is már a reformkorban megindult. Ezeket az egyleteket egészen különböző indítékok alapján hozták létre. Viszonylag gyorsan a társadalmi tevékenység kedvelt színterei lettek.

A kiegyezés korának sajtója szinte áttekinthetetlenül sok egylet működéséről hozta folyamatosan a híreket. Ezek az egyletek céljaikat, feladataik minőségét és mennyiségét, elért eredményeiket, tagjaik létszámát tekintve erősen különböztek egymástól. 1866-ban a Magyar Helytartótanács felszólítására Buda városa 30 működő egyletről készített statisztikai kimutatást.²

A dualista állam engedélyezte, sőt szívesen vette az egyletek működését. Arra viszont vigyázott, hogy ezek tevékenységükkel ne sértsék az állam érdekeit, sőt nehogy politikai klubokká alakulva szembeforduljanak a hivatalos rendszerrel. Ezért az egyletek a belügyminisztérium jóváhagyása után, állami ellenőrzés mellett tevékenykedhettek.

1867 júliusában a „Lajthán-túli” kormány törvényjavaslatot állított össze az egyletek működésének szabályozására. A törvényjavaslat értelmében pontosan meg kellett határozni, hogy az egyleteket kik,

¹ Eötvös József felhívása népnevelési egyletek alakítására és az alakulandó népnevelési egyletek „előleges tervrajza”. *Eötvös József: Kultúra és nevelés*. Bp. 1976. 330–338.

² Egyletek Budán. Fővárosi Levéltár, Budai tanácsai mutató 1868 V 1422.

mikor és milyen feltételekkel alakíthatják. Mi az adott egyesület célja, melyek a feladatai, milyen a szervezeti felépítése, milyen tisztségviselői vannak, működése milyen formában történik, alakításának és feloszlásának melyek a feltételei. Ezt a törvényjavaslatot a népszerűbb napilapokban is ismertették.³

Eötvös közoktatáspolitikai elképzeléseinek megvalósításában nemcsak azért fordult az egyesületek felé, mert látta, ismerte egyéb egyesületek működését, hanem azért is, mert *állambölcseleti eszméi között* az egyesületi eszme központi helyet foglalt el. S mivel Eötvös gyakorlati cselekedeteit eszmeileg is mindig igazolta, talán ez utóbbi volt a döntő. Már ifjú korában centralista nézeteinek kialakulásakor megpróbálta a központi állami irányítás és az egyéni szabadság kérdését összeegyeztetni. Társaival együtt az egyesületi tevékenységet hídnak, kiegyenlítő társulati lehetőségnek tekintették a központi államhatalom és az egyes emberek törekvései és érdekei között. „Eötvös szerint egymással szembe kerül és egymást egyensúlyban tartja a központosítás és az egyéni szabadság.”⁴ Ezért „... a központosítás és önkormányzat közti egyensúly biztosítása céljából valóságos egyensúly-rendszert épít ki. Az államhatalommal szemben áll a községi önkormányzat, a községi önkormányzattal pedig az egyesületek...”⁵

Eötvös a felhívólevélben és az „előleges tervrajz”-ban körvonalozott népnevelési egyesületekkel a *népoktatás bizonyos fokú decentralizáltságát* akarta az előbbi modellhez hasonlóan úgy biztosítani, hogy társadalmi csatornákon keresztül az egyesületek és a minisztérium közötti jelentéstétel útján állandó kapcsolat legyen a minisztérium és az iskolák között. Így „egyensúlyrendszer” létrejöttét remélte a decentralizált iskolarendszer és a centralizált irányítás között. Eötvös szerint ezen az úton lehetett volna a népoktatás fejlődését a legjobban elősegíteni, mert az állam, az egyházak, a megyei, községi önkormányzati testületek egymást kiegészítve, saját lehetőségeiket s egyben a másik lehetőségét is biztosítva, az erő és ellenerő párosításával közösen dolgoztak volna.

Eötvös a népnevelési egyesületek útján így *különböző erőket akart egyesíteni* és a köztük levő ellentéteket kiegyenlítve széles társadalmi rétegeket akart bevonni a népoktatás intézésébe. Egyébként az egyesületi eszme megvalósításától más területeken is sokat várt. 1866. július 18-án ezt írta naplójába:

„Ha minden egyes fontosabb érdekre nézve az egyes megyékben s városokban egyesületek alakulnak, melyek egy Pesten székelő országos egyesület fiókjai, úgy hogy az országos egyesület mind ezen helyhatósági egyesületekkel folytonos összeköttetésben marad s az egyesületek küldöttei évenként egyszer képviselőik által összegyűlnek s közös érdekeiket rendezik s az országos egyesület vezetőit választják, — ha ily módon legalább az ország három legfontosabb érdekét: a köznevelésit, a mezői gazdaságot s az ipart nem törvény által, de tetteleg centralizáltuk, mind azon veszélyek, melyek nemzetiségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyoztatnak”⁶

³ Egyesülési jogról. Budapesti Közlöny 1867/105.; Pesti Napló 1867/170.

⁴ *Sőtér* István: Eötvös József. Bp. 1967. 264.

⁵ Uo. 262.

⁶ Eötvös József: Naplójegyzetek-Gondolatok. Közzétette *Lukinich* Imre. Bp. 1880. 178.; *Felkai* László: Eötvös József pedagógiai művei. Bp. 1957. 172.

Eötvös felhívólevelét és a hozzá mellékelt „előleges tervrajz”-ot az egyházkerületek és megyék vezetőihez küldte el. A szélesebb népszerűsítés miatt a sajtóban is közzétette.

A felhívás visszhangra talált minden területen, az egyházak és a megyék közgyűlésein éppen úgy mint a sajtóban. A kezdeményezést pártolók és elutasítók egyaránt megszólaltak, közülük többnek a véleményét a sajtóból ismerjük. Az ellenzék tábora azonban lényegesen nagyobb volt a pártolók táboránál.

A *napilapok* közül legtöbbet a *Pesti Napló*⁷ és a *Budapesti Közlöny*⁸ foglalkozott a felhívással, de a *Hon*⁹ és a *Magyar Újság*¹⁰ is bőven kifejtette nézeteit. Ebben az időben a *Pesti Napló* a Deák-párt legjelentősebb napilapja volt, a *Budapesti Közlöny* pedig a kormány hivatalos lapja, mely a törvények és rendeletek hivatalos közlése mellett színvonalas napilap szerepét is ellátta. A *Hon* a „balközép” irányvonalát követte, a *Magyar Újság* pedig az országgyűlési „szélsőbal” nézeteit népszerűsítette.

Az említett napilapok szellemük politikai meghatározottsága miatt, a népnevelési egyletekről alkotott és leírt véleményeikben is szemben álltak egymással. Amiért a *Budapesti Közlöny* és *Pesti Napló* lelkesedett, azt a *Hon* és a *Magyar Újság* elutasíthatta. E két utóbbi napilap mindent kritizált, bírált, mindennel szembefordult ami a kiegyezés eredményeként jött létre. Ezért természetes, hogy a kiegyezés kormányának kultusz-miniszterétől származó népnevelési egyletek gondolatával sem érthettek egyet.

De az egyleti mozgalom Eötvös-i elképzelése még a kiegyezés hívei között sem talált egyformán és osztatlanul rokonszenvre. Ezt a *Pesti Napló* írásai egyértelműen bizonyítják. Ezek az írások elvi problémákkal foglalkoznak. Leggyakrabban előforduló kérdéseik: Szükségesek-e az egyletek, de legalábbis hasznos-e az egyleti mozgalom? Ha létrejönnek életképesek lesznek-e? Mennyire zavarják meg az iskolaügy fejlődésének eddigi útját? Milyen bújtatott centralizációs törekvések rejtőzködhetnek a felhívás mögött? Mi lehet az egyházak véleménye az őket is érintő új törekvésekről?

A *Budapesti Közlöny*ben a népnevelési egyletekről megjelent írások általában az egyleti gondolat sikeres megvalósításáról szóltak. Az Eötvös-i gondolat helyességét, életrevalóságát bizonyították. Ellenérvekkel ebben a napilapban nem találkozhatunk.

A napilapokhoz hasonlóan sokat foglalkoztak Eötvös felhívásával az *egyházi tanügyi lapok* is, mint pl. a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*¹¹ és a *Tanodai Lapok*.¹² Mindkét lapban az egyleti gondolatot pártoló és elutasító írások egyaránt megjelentek.

Az említett napi és pedagógiai lapok népnevelési egyletekkel foglalkozó írásaiból látható, hogy kiknek a támogatására számíthatott Eötvös és milyen nagyságú és összetételű lehetett az ellenzék tábora.

A meghirdetett népnevelési egyleti mozgalom komoly akadályokba kellett hogy ütközzön, hiszen a sajtóban alig találkozhatunk az Eötvös-i eszmét elfogadókkal. Ezek az

⁷ *Pesti Napló* 1867/184., 198., 199., 205., 207., 209., 215., 224., 227., 203., 266.

⁸ *Budapesti Közlöny* 1867/121., 158., 162., 163., 172., 207., 213.

⁹ *Hon* 1867/213., 215., 217., 218., 241., 242.

¹⁰ *Magyar Újság* 1867/150., 151., 213.

¹¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1867/32., 35., 37., 38., 41., 46.

¹² *Tanodai Lapok* 1867/37., 38., 40., 50.

elfogadók kevesen voltak, és főleg a kiegyezést támogató világi értelmiség soraiból kerültek ki.

Az egyleti eszmét ért támadások a társadalom minden rétegéből és minden politikai pártjától jöttek, még a Deák-párt oldaláról is, de elsősorban az iskolák monopóliumát kezükben tartó *egyházaktól*.

A protestánsok autonómiájukat féltve szálltak szembe. Azt kutatták, hogy az állam az egyleti mozgalom segítségével mennyire tud behatolni iskoláik belső életébe, s ezáltal az egyházi iskoláztatási jogát mennyire tudja csorbítani. Az állami beavatkozástól való félelem ebben az időben nemcsak negatívan értelmezhető, hanem úgy is, mint elzárkózás a dualista államvezetéstől. Ez volt az a szál, melyen a baloldali politikusok és az egyházi vezetők találkoztak. Egyáltalán nem hittek az Eötvös-i felhívás magánjellegének. A felhívás mögött csak a közoktatásügyi minisztert látták. Elképzelhetetlennek tartották, hogy iskoláik állapotáról, a tanítás milyenségéről, a tanítók munkájáról a népnevelési egyletek az egyházi hatóságok megkerülésével, közvetlenül a közoktatásügyi miniszternek adatokat szolgáltatassanak. Állították, hogy egyházuk szervezeti felépítése értelmében az „előleges tervrajz”-ban körvonalozott feladatokat mindig is végezték, és a presbitériumon keresztül világiak is beleszólhattak a népoktatás intézésébe. Az Eötvös által elképzelt felekezeti egyletek lehetőségéről nem is tárgyaltak. Azonban az általános ellenállás ellenére sem zárkózott el minden protestáns egyházmegeye a népnevelési egyletek alakításától.

A katolikus egyház esetében másképp állt a helyzet. Egyházi autonómiájuk hiánya miatt nem hivatkozhattak a világiakat is mozgósító társadalmi mozgalom feleslegességére. Itt az egyletktől való idegenkedés okát a világi katolikusok beavatkozásától való tartózkodás és az államhatalom intenzívebb beavatkozásának lehetősége adta. Felekezeti népnevelési egyletek alakításától ugyanúgy elzárkóztak, mint a protestánsok. Idegenkedésük megoldására áthidaló megoldást kerestek: az Eötvös-i „előleges tervrajz” átdolgozásával megfogalmazták a „Katolikus népnevelési egyletek alapszabálya”-it, melyet a Tanodai Lapok 1867. december 12-i számában tettek közzé. A megalakult népnevelési egyletek jelentős része (a sajtó tudósításai szerint) katolikus népnevelési egylet volt.

A népnevelési egyletekkel szemben az egyházak felső vezetői – katolikusok, protestánsok egyaránt – elutasító álláspontra helyezkedtek. Viszont a megalakult népnevelési egyletekben az alsó papság (lelkészek, plébánosok) szép számmal képviseltették magukat.

A sajtóból az is kiderült, hogy az Eötvös-i népnevelési egyleteket nem csupán az egyházak támadták, hanem *támadta mindenki, aki a kiegyezéssel nem értett egyet*.

Ez a tábor nagy volt. Bár igaz, hogy a lehetőségeket józanul számításba vevő, politikával foglalkozó emberek többsége nem állt szemben a kiegyezéssel, mégis a létrejött kompromisszum formájával az emberek legnagyobb része nem értett egyet, nosztalgiaival gondolva a 48-as eseményekre és emlékezve az azt követő önkényuralom rémtetteire. Ezért a hazafiúi érzelem a magyar társadalmi kiegyezéssel lehetséges békés fejlődésének elismerésétől távol tartotta az emberek nagy részét. Nem ritkán azonban a „nem hazafiúi” tett szolgálta a társadalmi haladást. Így történhetett meg nem egyszer, hogy a helyes kultúrpolitikai irány elfogadása ellentétbe került az illető általános politikai elveivel. Illetve az egyes embert általános politikai hitvallása megakadályozta a helyes kultúrpolitikai törekvések elfogadásában. Ezt az alapellentmondást bonyolította a hatalom megtartásának, illetve megszerzésének kérdése, azaz jelen esetben az iskolaügy feletti diszponálás kérdése.

A népnevelési egyletek körül kialakuló vitában a dualista rendszerrel való szembe fordulás *egymással teljesen ellentétes érdekeket képviselő elemeket hozott össze egy ellenállási egységfrontba*.

Így történt, hogy a *baloldal* sajtója és neves politikusai, például *Mocsáry* Lajos és *Várady* Gábor egyaránt élesen és gyilkos gúnnyal támadták Eötvös javaslatát, szigorú logikai rendben felsorolva ellenérveiket. Örömmel üdvözölték a Tiszántúli Egyházkerület népnevelési egyleteket elutasító határozatát ugyanúgy, mint a kolozsvári ev. ref. püspök esperesekhez szétküldött interdictumát.

Így tehát az Eötvös-i népnevelési egyletek ellenzéke nem csupán az autonómiájukat féltő protestáns egyháziakból és a papi hatalmat a világi elem befolyásától féltő katolikus főpapokból tevődött össze, hanem csatlakozott hozzájuk a 48-as eszmék talaján álló, jelentős tábor magába foglaló baloldali ellenzék is. Az ellenzéknek ezt a táborát az a szövetség hozta létre, amely különböző indítékok alapján az egyházak iskoláztatási jogainak érdekét képviselte az állammal szemben.

Az ellenálláshoz csatlakozott a *radikális baloldal* is, követelve az iskola és az egyházak szétválasztását. Megengedhetetlen és kompromisszumos módnak tartották a közoktatás területén az állam és az egyházak békés egymás mellett élését. Követelték, hogy törvényes és hatalmi úton fosszák meg az egyházakat iskoláztatási joguktól. Ennek a tábornak adott hangot *Irányi* Dániel. Gondolatait a Magyar Újságban közölték.¹³

A felsoroltak a népnevelési egyletek alakításának aktív ellenzői voltak. Véleményüknek a sajtóban és a gyakorlati életben egyaránt hangot adtak. De nem hagyható figyelmen kívül a népnevelési egyletek gátló tényezőinek az a jelentős csoportja sem, akik érdektelenségből meg sem hallották a felhívást; értelme, lényege tudatukig nem jutott el. Több helyen olvashatunk a földesurak, s általában az úri osztály érdektelenségéről.

Népnevelési egyletek a gyakorlatban

Az éles támadás és erős ellenállás ellenére 1867 őszén mégis megindult az egyletek szervezése. Több helyen lelkesen fogtak munkához, és az idő múlásával sem halt el egészen ez a lelkesedés. Eötvös hívei és közvetlen irányítása alatt dolgozó munkatársai még a következő években is hittek az egyleti mozgalom erejében és hasznosságában. *Molnár* Aladár minisztériumi osztálytanácsos például 1869 tavaszi zalai útja legjelentősebb eredményének a Balatonfüreden megalakított népnevelési egyletet tekintették. Az egylettől 30 népiskola teljes felszerelését várták.¹⁴

Az 1868. évi XXXVIII. tc. életbe lépése után a Budapesti Közlönyben gyakran írtak iskolaszékek és iskolatanácsok alakításáról. Ezek feladata a népnevelés helyi irányítása volt. Többször olvashatjuk, hogy az *iskolaszékek megalakításakor egyik alapvető feladatuknak népnevelési egyletek szervezését* tartották. Zilahról írták: 1869 szeptemberében az iskolatanács első üléséről: „Határozatba ment, hogy az iskolatanács minden tagja oda hasson, hogy társadalmi úton, minél szélesebb körben népnevelési egyletek jöjjenek létre.”¹⁵

A Néptanítók Lapjában 1868-ban, 1869-ben, 1870-ben rendszeresen tudósítottak megalakult és alakulásban levő népnevelési egyletekről, az elért kezdeti eredményekről és a gyakorlat közben felmerült nehézségekről. A Budapesti Közlöny szintén szorgalmasan hozta a híreket a következő

¹³ *Irányi* Dániel: Levelek egy képviselőhöz. A közoktatásügyi miniszter felhívása népnevelési egyletek alakítása végett. Magyar Újság 1867/150., 151.

¹⁴ Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1869/58.

¹⁵ Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1869/212.

években az egyletekről, tevékenységükről, és megemléstettek néhány kudarcba fulladt kezdeményezést is.

Ney Ferenc, korának elismert elméleti és gyakorlati-pedagógiai szakembere, aki ekkor az Országos Középiskolai Tanáregyesület elnöke volt, elkecseregett hangú írásban számolt be a Budapesti Közlönyben a *Pesten kudarcba fulladt népnevelési egyleti kezdeményezéséről*. Az írás szerint Simon Florent, Pest városának képviselője a városi bizottmánynál próbálkozott népnevelési egyletek alakításával. Az írás szerint valószínű, hogy a tanbizottmány tagjainak aktív közreműködését akarta kihasználni, sőt talán a tanbizottmányt egy az egyben akarta egyleti tevékenységgel is felruházni. Erre utalnak Ney Ferenc sorai: „Helyesnek kelle találnom azon nézetet, hogy a hatóság, mint olyan, nem lehet egyúttal egylet is, sőt nem is állhat közvetlenül mint érdekelt vagy működő tényező valamely egylet élén, sem mint vezérő, sem mint intéző vagy végrehajtó, mivel mint hatóságnak egyletekkel szemben némileg a felügyelő és ellenőrzőnek szerepe jutott neki.”⁶

Sem a sajtóban, sem a Fővárosi Levéltárban nincs nyoma Pesten megalakult népnevelési egyletnek. Nem lehet tudni, hogy a sikertelenség oka a helytelen kezdeményezés vagy valamiféle ellenállás volt-e.

*

A sajtóból kibontakozó kép azt mutatja, hogy az egyletek az „előleges tervrajz” által megadott rugalmassági határok között alakultak. Több helyen sikerült Eötvös eredeti elképzelése szerint, felekezeti különbség nélkül megalakítani. Ilyenek voltak Aradon, Budán, Felső-Nógrádon, Irsán és Visontán. Katolikus népnevelési egyletek alakultak Báthmonostoron, Huszton, Makón, Szigetváron, Zelizen. Protestáns népnevelési egyletéről eddig még nem találtunk tudósítást. Külön nemzetiségenként alakult egyletekről sem tudunk. Ez persze nem azt jelenti, hogy a nemzetiségek kimaradtak az egyleti mozgalomból, mert például Gróner Ádám színobányai néptanító 1868 október 1-én keltezett levelében, melyben a Felső-Nógrádi Népnevelési Egylet történetét foglalta össze a következőket írta. „A vidék tót vidék, ezért az alapszabályokat tótul olvasták fel.”⁷

Az Eötvös által elképzelt egy teljes megyét átfogó népnevelési egylet megalakulásáról nincs tudomásunk. Legnagyobb földrajzi területet, legtöbb községet átfogó talán a Felső-Nógrádon alakult lehetett. Kb. 40 helységből és pusztaból állt, 8 kerületre osztották: a divényi, tamási, kálnói, színobányai, poltári, dobrosi és uharszakai kerületekre.⁸

Elég sok városi és községi népnevelési egylet alakult. Pl. Arad, Báthmonostor, Buda, Bodony, Bogyoszló, Cegléd, Dunapentele, Huszt, Irsa, Makó, Nagytapolcsány, Német-Boly, Német-Palkonya, Ozora, Szigetvár, Tab, Túrje, Új-Hartyán, Udvarhelyszék, Vágh, Visonta, Zeliz, Zilah. Ezek a városi és községi egyletek általában nem egy, hanem több helységet fogtak át.

A felekezetenként alakult egyletek nagysága mindig az adott egyházkerület nagyságától függött. A felekezeti különbség nélkül alakultak is egy-egy nagyobb közigazgatási területet fogtak át. Így pl. Arad-vidéki Népnevelési Egylet vagy Irsa-vidéki Népnevelési Egylet tevékenységéről olvashatunk. Az egyletek a helyi erőviszonyoktól függően alakultak, nem tartoztak megyei szervezetbe, egyedülállóan léteztek.

Megyei székhelyen általában nem sikerült egyletet létrehozni, de valamelyik városában vagy községében mégiscsak megalakítottak egyet. Pl. Sopronban a kezdeményezők minden erőfeszítése ellenére sem tudták a népnevelési egyletet megszervezni, de egyik községükben, Vághon sikerült. A Néptanítók Lapja szerint sikerrel működött is. Legjelentősebb eredményük egy új, az egész megyének dicsére való iskola építése volt.⁹

Az „előleges tervrajz”-ban Eötvös az egyletek feladatául az *elemi oktatás állapotát feltérő statisztikai adatok gyűjtését; elemi iskolák, óvodák, polgári iskolák állítását; az iskolába járás ellenőrzését; a szülők buzditását gyermekeik iskoláztatására; a szegénység miatt iskolába járni nem tudó gyermekek segítését; a rosszul felszerelt iskolák hiányainak pótlását és iskolai könyvtárak alapítását* jelölte meg.

⁶ Ney Ferenc: A népnevelési egylet érdekében. Budapesti Közlöny 1868/81.

⁷ Felső-Nógrádi Népnevelési Egylet. Néptanítók Lapja 1868/40. 683.

⁸ Egyletek. Néptanítók Lapja 1868/38. 598.

⁹ Egyletek. Néptanítók Lapja 1868/45. 718.

A megalakított egyletek általunk ismert tervrajzaiban ezek a feladatok szerepeltek. De mivel az egész országot átfogó egyleti hálózat nem jött létre, ezek a kezdeményezések és elért eredmények kimondottan *helyi jellegűek* maradtak. Ezért a legelső feladat, Eötvös fő kívánsága, az egész ország elemi oktatásának valódi képét feltáró összefüggő adatgyűjtés nem valósulhatott meg.

Több helyen fogtak *iskolaépítési akcióba*. Német-Bolyban az egylet fő feladatának tekintették, hogy a községet rávegyék új iskola építtetésére. Törekvésük sikeres volt. Az egyleti felhívásra elhatározták egy új 4 tantermes iskola építését.²⁰ Ozorán az egylet szintén új elemi iskola építését kezdeményezte. Itt a község az iskolaépítés költségeit nem vállalta, ezért megegyeztek, hogy az alapító egyleti tagok tőkésített és kamatoztatott tagdíjából építik fel az új iskolát.²¹ Német-Bolyban női egyletet is alakítottak, melynek feladatául egy óvoda alapítását határozták meg.²² A Tolnai Népművelési Egylet szintén egy óvoda létesítését szavazta meg.²³

Bogyoszlón a népművelési egylet megalakulása után az egyleti tisztviselők azonnal hozzáálltak a tanuló rendszeres, mindennapos iskolabájarásának előmozdításához. Szorgalmasan látogatták a hétköznapos és a vasárnapi iskolákat. Serkentették az elmaradó gyermekeket, a hanyag szülőket pedig felelősségre vonták.²⁴ Az Irsai Népművelési Egylet aktívan működött. Tisztviselői szorgalmasan látogatták a körzetükbe tartozó iskolákat. Tapasztalták, hogy az evangélikus iskolában a tanulóknak csak egynegyede volt jelen.²⁵

Mindegyik népművelési egylet fontosnak tartotta a *szülők meggyőzését a tanulás fontosságáról*. Több helyen már az alakuló ülésen ezt jelölték meg legfontosabb feladatuknak. Az egyletek működésének eredményeként, a jelentések szerint, a szülők rendszeresen küldték gyermekeiket iskolába. Ez azonban az eredményes tanuláshoz kevés volt. Báthmonostorról érkezett panasz szerint a gyermekek buzgón jártak iskolába. A baj az volt, hogy egy tanítóra 256 gyermek jutott. Ezt még az is tetézte, hogy a tanító egyéb elfoglaltsága miatt 11 óra előtt nem érkezett be az iskolába. Erkezéséig felügyelet nélkül rendetlenkedett kb. 220 gyermek egy túlszűfolt levegőtlen helységben.²⁶ Azonnal felmerülhet a kérdés: ilyen tanítás mellett meddig tarthatnak fontosnak a szülők gyermekeiket iskolába küldeni? Zelizen az iskolakerülőket pénzbírsággal sújtották. Ezt igen szigorúan behajtották és a népművelés céljaira akarták fordítani. A vasárnapi iskolát mulasztókat eltiltották minden mulatságtól, sőt a tudósítás szerint házasságkötésre sem kaphattak engedélyt.²⁷

A büntetések mellett a *tanulók jutalmazásával és segélyezésével* is igyekeztek az iskolába járást és a tanulást megkedveltetni. Szigetváron a legjobb magaviseletű tanulók jutalmazására alapot létesítettek.²⁸ Szinte minden egylet vásárolt a szegényebb tanulók részére tankönyveket, tanszereket. A legtöbb helyen ruhaneművel is segítették őket.

Az egyletek a tanulók segélyezésén túl az *iskolákat is segítették anyagilag*. A hiányzó oktatási eszközöket, szemléltető eszközöket pótolták. Sok helyen az iskola az alapvető higiéniai követelményeknek sem felelt meg. Szigetváron az egylet első feladatai közé árnyékszékék építtetése tartozott, ezelőtt ilyen egyáltalán nem volt.²⁹

Az elemi népiskolában a tanítás minőségét erősen rontotta az egy tanítóra jutó gyermekek magas száma. Ezért több helyen felmerült *új tanítói vagy segédtanítói állás szervezése* vagy a tanítói fizetés felemelése. Huszton egyleti pénzen új segédtanítói állást tudtak biztosítani 3 évig.³⁰

²⁰ Népművelési egylet Német-Bolyban. Néptanítók Lapja 1868/22. 351.

²¹ Vidéki tudósítások. Néptanítók Lapja 1868/26. 411.

²² Vidéki tudósítások. Néptanítók Lapja 1868/22. 351.

²³ A Tolnai Népművelési Egylet működése. Néptanítók Lapja 1868/5. 71.

²⁴ Egyletek. Néptanítók Lapja 1868/18. 288.

²⁵ Népművelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1868/86.

²⁶ Egyletek. Néptanítók Lapja 1868/12. 184.

²⁷ Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1869/1.

²⁸ Jegyzőkönyv a Szigetvári Katolikus Népművelési Egylet első választmányi üléséről. Néptanítók Lapja 1868/15. 227–228.

²⁹ Uo. 228.

³⁰ Jegyzőkönyv a Huszti Római Katolikus Népművelési Egylet 1868 júl. 9-én tartott alakuló gyűléséről. Néptanítók Lapja 1868/37. 582–583.

Eötvös komolyan vette a jó és szorgalmas pedagógiai munkát végző tanítók jutalmazását és segélyezését. Az Aradvidéki Népművelési Egylet elnökségéhez ez ügyben írt 1868 novemberében egy levelet.

„Azon meggyőződés által indítva, hogy jelenleg a közoktatási kormány rendelkezése alatt álló módok és eszközök közül semmivel sem mozdíthatom leghatékonyabban elő népiskolai közoktatásunkat, mint azáltal, ha a szegénységgel küzdő és egyszersmind igen kitűnő és szorgalmas népiskolai tanítók törekvését, amennyire országos pénzügyi viszonyaink engedik, anyagi gyámolítás által jutalmazom: a törvényhozás által népoktatási célokra megszavazott pénzügyi összeg egy részét az országban levő legkitűnőbb és egyszersmind anyagi gondokkal küzdő néptanítók között szorgalmuk elismerésül és a jövőre való buzdításul szándékozom. E célból tisztelettel megkeresem és felkérem tisztelt elnök urat és a vezérlete alatt levő népművelési egyletet, hogy szíveskedjék legkésőbb december hó 6-ig hozzám fölterjeszteni az egylet működési körében levő azon legkitűnőbb népiskolai tanítókat, kiket az egylet: 1. a tanításban tanúsított szorgalmuk, odaadásuk és szakképzettségüknel fogva legérdemesebbeknek és egyúttal 2. anyagi szegénységüknel legrászorultabbnak tart a jutalmazási segélyre.”^{3 1}

Az egyletek teendőjüknek tekintették a tanítók továbbképzését is. Az Irsa-vidéki Népművelési Egylet alakuló ülésén az egylet alapszabályába foglalták népszerű nevelésügyi előadások tartását, melyeket néptanítók részére kívántak szervezni minden negyedéves ülés alkalmával.^{3 2} Az egylet első negyedéves közgyűlése alkalmával meg is tartották az első ilyen előadást. Témája a Fröbel-i óvodapedagógia volt.^{3 3}

Az Arad-vidéki Népművelési Egylet központi választmányának első ülésén hasonló javaslatot vetettek fel, ami itt is helyesléssel találkozott. A javaslat értelmében a központi bizottmány szakembereit, középiskolai tanárokat, városi tanítókat szándékoztak felkérni, hogy az őszi szünidőben pedagógiai továbbképző előadásokat tartsanak néptanítók részére. Az indítványozó, aki egyébként reáltanodai tanár volt azonnal felajánlott egy előadást a számtan legújabb rendszereiről.^{3 4}

Az egyleteknek iskolai könyvtárak alapítása és működtetése is feladata volt. Eötvös elképzelése szerint ezeknek a könyvtáraknak nem csupán a tanulók könyvigényeit kellett kielégíteni, hanem valamilyen kezdetleges népkönyvtári funkciót is el kellett volna látni. Néhány helyen a gyakorlatban tényleg megtörtént, hogy „... vetélkedő szorgalommal olvasták a tanulók a fölfogásukhoz mért könyvtári művecskéket, s mennyi hasznót merítettek azokból nemcsak ők, de környezetük is. Mert mi volt természetesebb, minthogy a tanító által kiadott könyveket a gyermekeken kívül még a szülők is átolvasgatták.”^{3 5}

Később amikor a népművelési egyletek és a népoktatási körök összenőttek, a közös egylet keretén belül kezdetleges népkönyvtárakat és olvasóegyleteket hoztak létre. Itt már nem az iskoláskorúak, hanem közvetlenül a felnőttek részére alapítottak könyvtárakat. „Az egylet alapszabályai kimondják, hogy az egylet célja egyebek közt, hogy ... az egylet tagjait arra bírja, hogy ezek községenként társulatokba egyesüljenek, úgynevezett önképző népköröket alakítsanak ki avégből, hogy nekik az egylet könyvtárakat létesítsen, s őket vasárnapokon és téli esteiken összehozza, hogy az egylet szakosztályai szerint felolvasásokkal, sőt ha lehet, hogy előadásokkal töltsék idejüket.”^{3 6}

A népművelési egyletek teendőik közé Eötvös által megjelölt feladatokon túliakat is felvettek. Az Irsa-vidéki Népművelési Egylet közgyűlésén javasolták, hogy az egylet adjon támogatást egy magánintézetnek, melyben a helybeli fiúk gimnáziumi oktatásban részesülhetnek. A közgyűlés elfogadta az indítványt.^{3 7}

^{3 1} Eötvös József levele az Arad-vidéki Népművelési Egylet elnökségéhez. Budapesti Közlöny 1868/264.

^{3 2} Egyletek. Néptanítók Lapja 1868/8 119–120.

^{3 3} Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1868/86.

^{3 4} Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1868/107.

^{3 5} Alakítsunk iskolai könyvtárakat! Néptanítók Lapja 1868/13. 210.

^{3 6} A tizenhetes bizottmány alapszabály-javaslatára „Szatmár megye népművelési egylete” részére. Néptanítók Lapja 1869/27. 279. l.

^{3 7} Nevelés és oktatásügy. Budapesti Közlöny 1868/86.

Az egyesületek munkájáról érkező későbbi tudósításokban állandó ismétlődő feladatként szerepelt új tagok toborzása. Problémaként gyakran felmerült a felajánlott pénzeszközök beszedésének módja. Az egyesületek vagyonának gyarapítására több helyen előadásokat, hangversenyeket szerveztek.

A Budai Népművelési Egyesület

A sajtótudósítások az egyesületi mozgalom gyakorlatáról mozaikszerű képeket villantottak fel. *Legtöbb és leginkább nyomon követhető anyagot a Budai Népművelési Egyesületről találtunk.* Ezeket különböző sajtótermékekből összeszedve és összeillesztve nagyjából összefüggő képet kaphatunk ennek az egyesületnek alakulásáról, tagjainak társadalmi összetételéről, munkájukról, törekvéseikről, elért eredményeikről.

Érdekes eddig feltárt történetét röviden áttekinteni, mert így példaként áll előttünk egy kb. 4 évig több-kevesebb sikerrel működő népművelési egyesület, melyet neves közéleti személyek, tudósok és pedagógiai szakemberek irányítottak.

A Budai Népművelési Egyesület alakításának körülményeiről, sorsának későbbi alakulásáról a Budapesti Közlöny rendszeresen tájékoztatott.

Megalakítása érdekében az első értekezletet 1867 októberében tartották a Budai Takarékpénztár épületében. Az értekezlet elnökéül Karátsonyi Guidót kérték fel, a jegyzőkönyvet Ribáry Ferenc vezette. Hunfalvy János felszólalásában a megalakuló népművelési egyesület hasznosságát méltatta. A népművelési egyesület megalakítását senki sem ellenezte. Ezért azonnal bizottságot választottak a leendő egyesület alapszabályainak kidolgozására.^{3 8}

A bizottság hamarosan hozzálátott feladatához, amit bizonyít, hogy a Budapesti Közlöny 1867. november 24-i számában közzétették az alapszabály előzetes tervezetét. Ugyanebben a számban ismertették a Budai Népművelési Egyesület ideiglenes bizottságának névsorát: Andorffy Károly, Balássy Antal, Belányi Ferenc, Hunfalvy János, Peregriny Elek, Ribáry József, Scheich Károly.

Az alapszabály közzététele után egy hónappal, december 24-i keltezéssel Eötvös jóváhagyta a tervezetet: „A Budai Népművelési Egyesület alapszabályai ellen észrevételem nem lévén, a Magyar Királyi Belügyminisztériummal egyetértve ezenel jóváhagyom. Miről a főváros közönségét saját tudomása végett oly megjegyzéssel értesítem, hogy erről a helybenhagyási záradékkal alapszabályok átküldése mellett gróf Karátsonyi Guidó elnököt egyidejűleg tudósítom.”^{3 9}

Az alapszabály tervezete formájában hasonlít az egyesületi jogról közzétett alapszabály formájához. Hét fejezetből áll: I. A népművelési egyesület célja, mivolta és teendője; II. A tagok; III. A közgyűlés; IV. A központi választmány; V. Az egyesületi tisztviselők; VI. A bizottságok; Az egyesület alakulása és feloszlása.

Mint a fejezetcímekből kiderül: *részletesen kidolgozták az egyesület szervezeti felépítését, a tagok, a közgyűlés, a központi választmány, az egyesületi tisztviselők és a bizottságok hatáskörét és feladatait.*

A tervezet tartalmában követte az „előleges tervrajz”-ot, pontosítva és a helyi körülményekhez igazítva. Az egyesületet *felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül* kívánták alakítani.

Az alapszabályok miniszteri jóváhagyása után nagyon gyorsan, december 29-én vasárnap de. 10 órára összehívták a tisztségválasztó gyűlést.^{4 0} Később viszont az egyesület központi választmányának megalakítása, aminek fő oka az alapszabályokban rögzített decentralizált egyesületi szervezet volt. Az egyesületben a miniszterelnök felesége Andrássy Gyuláné, valamint a kultuszminiszter felesége, Eötvös Józsefné is aktívan dolgoztak. 1868 tavaszára Eötvös Józsefné elkészítette a krisztinavárosi iskoláról szóló jelentését, aminek alapján elhatározták 90 leánytanuló palatáblákkal és írószerekkel való ellátását.

A Budai Népművelési Egyesületnek ekkor már 1097 tagja volt, 794 férfi és 303 nő.^{4 1}

*

^{3 8} Egyesületek. Budapesti Közlöny 1867/185.

^{3 9} Egyesületek. Fővárosi Levéltár, Budai tanács mutató 1869 P 212.

^{4 0} Budai Népművelési Egyesület. Budapesti Közlöny 1867/239.

^{4 1} Budai Népművelési Egyesület. Budapesti Közlöny 1868/85.

A központi választmány első ülésére 1868 április 8-án került sor. Ezt követően április 14-én a Budai Népművelési Egylet elnöke és titkára folyamodványt terjesztett elő Buda sz. k. főváros tanácsához, melyben engedélyt kértek a *népiskolák látogatására*:

„Tisztelt Tanács! A Budai Népművelési Egyletnek bizottságai az egyes városrészekben megalkulván, miután alapszabályaink értelmében azoknak teendői közé tartozik azon városrészbéli elemi tanodákat sőt lehetőségig még a hatóságilag engedélyezett magánintézeteket is látogatni, anélkül, hogy az egylet az illető egyházi és világi hatóságok dolgaiba avatkozni szándékoznék, mint . . . alatt mellékelt alapszabályok 2. 3. 4. és 31. §-ai tanúsítják: bátorkodunk az egylet nevében alázatos kérelemmel járulni a Tekintetes Városi Tanácshoz, hogy erről sz. k. fővárosi elemi tanodák és magánintézetek előljáróit tudósítván, egyletünk avval megbízott tagjainak, kik háromnál többen egyszerre soha nem lehetnek, a város mindennemű tanodáiba a szabad bejárást megengedni; s illetőleg kieszaközölni méltóztatásék.”²

A tanács a kérelmet még aznap megtárgyalta és engedélyezte az iskolák egyleti tagok által történő látogatását. Ezt a határozatot azonnal közölték Karátsonyi Guidóval, az egylet elnökével és a Budavári Városi Iskolák Igazgatóságával.³ Engedélyezés után az egyleti bizottságok tagjai megkezdték az iskolák látogatását. A hatóságokkal együtt tervbe vették polgári iskolák, kisdudóvodák és minta-leánytanodák létrehozását.

A felmérésekből kiderült, hogy Budán ekkor 7200 tanköteles gyermekből kb. 4200 került iskolába.

Az egylet 1868 június 28-án tartott közgyűlésén elhatározták a *jó tanulók segélyezését és a néptanítók számára egy könyvtár létrehozását*.⁴

Időközben törvényerőre emelkedett Eötvös József népoktatási törvényjavaslata. 1869 áprilisában a végrehajtási utasításokat is szétküldték az országban. A törvény értelmében szervezett iskolaszékek és iskolatanácsok feladatai megegyeztek a népművelési egyletek feladataival. *Életbelépésük, lényegében feleslegessé tette a népművelési egyleteket*.

1968 szeptemberében elhangzott *Türr István* felhívása a felnőttek oktatását szolgáló népoktatási körök alakítására.

Feltételezhetően ezek voltak az előzményei és közvetlen okai, hogy a Budai Népművelési Egylet 1869 novemberében *felnőttek részére ingyen előadásorozatot szervezett*. Az előadásokat a tabáni és az országúti elemi tanodákban heti 3 alkalommal: kedden, csütörtökön és szombaton este 6 órai kezdettel tartották. Az első előadás 1869 november 9-én volt.⁵

A Budai Népművelési Egylet további működéséről kutatási eredményeink nincsenek. *1871-ben még létezett*. Ezt bizonyítja Karátsonyi Guidó által Rudolf főherceg születése alkalmából tett alapítvány kamatainak 1871. évi elosztása, mely szerint egyéb egyletek mellett, a Budai Népművelési Egylet részére szeptember 21-én 1150-Ft kiadását rendelték el.⁶ Az alapítvány kamatainak elosztásában a későbbi években a Budai Népművelési Egylet nem szerepelt. Feltételezhetően azért, mert nem létezett már.

*

A Budai Népművelési Egylet még működött, amikor a *Központi Népoktatási Kör* választmányának javaslatára Pesten is megalakítottak egy népoktatási kört, melynek alakuló közgyűlését 1870 december 18-án tartották.

A felnőttek oktatása a népművelési egyletekkel szemben álló emberek egy részét egységfrontba tömörítette. A népművelési egyleteket messze elutasítók közül itt lelkes szervező és munkálkodó tagoként találkozzunk *Irányi* Dániellel, *Várady* Gáborral; az Országos Köznevelési Egyesület szervezői közül *Schwarz* Gyulával, *Somsich* Pállal; a népművelési egyletek hívei közül *Ney* Ferencsel, *Simon* Florenttal; a Budai Népművelési Egylet alapító tagjai közül *Hunfalvy* Jánossal, *Hunfalvy* Pállal, *Peregri*ny Elekkel.

²⁻⁴ Népművelési egyletek folyamodványa iskolák látogatása iránt. Fővárosi Levéltár, Budai tanácsai mutató 1868/4137.

⁴ Budai Népművelési Egylet. Budapesti Közlöny 1868/155.

⁵ Közlemény a Budai népművelési Egyletről. Néptanítók Lapja 1869/47. 750.

⁶ Gr. Karátsonyi Guidó alapítvány elosztása iránt. Fővárosi Levéltár, Budai tanácsai mutató 1869. 2753.

Pest, Buda, Óbuda egyesítése után a Pesti Népoktatási Kör az újonnan létrehozott főváros egész területén gondoskodott a felnőttek oktatásáról. Neve ezután Budapesti Népoktatási Kör lett.

Az a tény, hogy a Budai Népinevelési Egylet már 1869-ben foglalkozott a felnőttek oktatásával, azt a hipotézist engedi meg, hogy *tagjainak egy része átkerült a Budapesti Népoktatási Körbe*, miután 1873-tól ez utóbbi gondoskodott a főváros budai oldalának felnőttoktatásáról is. Mivel nincs tudomásunk a Budai Népinevelési Egylet 1872-es, 1873-as működéséről, feltételezhetjük, hogy 1873-ban szervezeti összeolvadásról nem lehetett szó.

Nem tudjuk, hogy mi lett a Budai Népinevelési Egylet által kezdeményezett felnőttoktatás sorsa, de gondolhatjuk, hogy 1873-ban a Budapesti Népoktatási Kör épített az 1869-ben már megindított és 1870-ben és 1871-ben sikeresnek elkönyvelt felnőttoktatásra.

Az mindenképpen biztos, hogy *Budán a felnőttek oktatásának megindítása a Budai Népinevelési Egylet kezdeményezése volt.*

Népinevelési egyletek és népoktatási körök kapcsolata

Nem csak Budán, hanem sok helyen az országban a *népinevelési egyletek* meghirdetése és a *népoktatási körök* alapítására elhangzott felhívás a közművelődés sorsának javítását fontosnak és kívánatosnak tartó embereket arra ösztönözte, hogy a két egyleti mozgalom feladatait közelítsék egymáshoz, megoldásukat egyesült erővel szorgalmazzák.

Legtöbb helyen *a két egyleti mozgalmat egyesítették.* „Dacára annak, hogy a népinevelési egyletek s a népoktatási körök eredeti programjukhoz képest különböző irányban működnek, amennyiben amazok a népiskolai közoktatás fölemelésére, emezek pedig az iskolából kinőtt népre iparkodnak hatni, mindazáltal nem nehéz bennök fölismerni az egységes célt: az általános művelődésre vezérlő irányzatot. Célja mindkettőnek oly magasztos, hogy nehéz lenne meghatározni, melyik áll a másik fölött. Mi legalább azt tartjuk: hogy édes testvérek ők, s épp ez oknál fogva, minthogy alig lehet hazánkban hely, hol úgy az egyik, mint a másik eszme megindítása nélkülözhetőnek, fölöslegesnek mondható volna, egyiránt nemes céljok pedig a választást fölöttébb megnehezítené, nézetünk szerint legtanácsosabb azokat összefoglalni, egyesíteni, s azt mondani: éljen a népoktatás-nevelési egyletek eszméje.”^{4 7}

A felnőttek oktatását Eötvös nemcsak örömmel üdvözölte, eszmeileg pártolta és támogatta, hanem a társulati útról letérve *miniszteri rendeletet adott ki a felnőttek oktatásának segítésére.*

„... Ugyanezért bekövetkezett az idő, melyben minden igyekezettel s közérővel a felnőttek köztudatlansága homályának oszlatásához fogjunk . . . Ezennel el is rendelem a felnőttek oktatásának már ez őszön megkezdését és a ránk következő őszön folytatását. A felnőttek tanításának legelső tárgyai az írás, olvasás, számvetés elemei. Ha e részben sikeres előhaladást tesznek, követheti ezeket: a hasznos ismereteket terjesztő könyvek olvastatása és magyarázása.”^{4 8}

A miniszteri rendelet által nyújtott állami támogatás nagyban segítette a felnőttoktatást és a támogatás megléte idején jelentős eredményeket értek el.^{4 9}

^{4 7} Népoktatás-nevelési egyletekről. Néptanítók Lapja 1869/9. 132.

^{4 8} Eötvös József miniszteri rendelete a felnőttek oktatásáról. Néptanítók Lapja 1870/45. 673–674.

^{4 9} Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1879. 211.

Visszatekintve a népnevelési egyletek általunk ismert és itt vázlatosan bemutatott sorsának alakulására, azt láthatjuk, hogy Eötvös népnevelési egyletekhez fűződő vágyai, elképzelései nem valósultak meg úgy, ahogy alkotójuk szerette volna. Lényegesen kevesebb eredményt hoztak indítványozójuk elvárásainál.

A nagy lelkesedéssel és ügybuzgalommal megindított egyleti mozgalom fél- és rész-sikereinek okait kétfelé bonthatjuk.

Egyiket *magában a mozgalmat megindító eszmében* kereshetjük, mely elképzelésben a realista meglátások és elvárások *utópista vonásokkal* keveredtek. Így az indítvány eredendően magában hordta a kudarc lehetőségeit is. Eötvös hite az eszmében nagyobb volt, mint magának az eszmének az ereje. A megfogalmazott feladatok egy része (pl. az egész országot behálózó egyleti szervezet, az iskolák pontos statisztikai adatainak összegyűjtése) meghaladta a társadalmi út, a társadalmi munka lehetőségeit.

A részeredmények másik lényeges oka *a kiegyezéskori Magyarország erőviszonyaiban* keresendő, aminek következménye a mozgalommal szemben túlságosan széles fronton jelentkező ellenállás és ellentámadás volt, mely sok felől jött, de legintenzívebben az egyházak oldaláról érte Eötvöst és a népnevelési egyletek mozgalmát.

A részeredmények hangsúlyozása nem azt jelenti, hogy a megindult egyleti mozgalmat sikertelennek tekintjük, hanem azt, hogy az egyletek kevés helyen alakultak meg. Egymástól elszigetelten működtek, eltértek az eredeti Eötvös-i elképzeléstől s a felhívásban megfogalmazott teendőknek csak egy részét vállalták.

Mindezek ellenére az az Eötvös-i indítású egyleti mozgalom figyelemreméltó eredményeket is elért.

Legjelentősebbnek tekinthetjük, hogy egy évvel a népoktatási törvényjavaslat parlamenti vitája előtt sikerült igen élénk érdeklődést keltenie a népoktatás iránt. Később azután a megalakult népnevelési egyletek saját körzetükben jelentős mértékben segítették a népoktatási törvény végrehajtását.

Bár Eötvös felhívása szerint a népnevelési egyletek csak az iskolás korúak oktatásának, nevelésének kérdéseivel foglalkoztak volna, mégis a kezdeteknél felmerült a felnőttek művelésének gondolata is. Ezért másik jelentős eredménynek kell tekinteni, hogy a felhívás és a megindult egyleti mozgalom gyakorlata előkészítette és segítette az egy évvel később, 1868-ban Türr István által meghirdetett népoktatási körök szervezését és gyakorlatát. Ezután sok helyen a népnevelési egyletek a népoktatási körökkel egyesülve segítték a felnőttek oktatását, a közműveltség terjesztését.

De a népnevelési egyletek sem mindenütt sorvadtak el. Egyes helyeken évtizedekig biztosították a népoktatás társadalmi erővel történő segítségét, érvényesítve ezen a területen Eötvös demokratikus gondolatait.